

У ГЛИБ ВІКІВ

Інна Тарасенко

ЛОЇВ У ЛІТОПИСАХ І ХРОНІКАХ СЕРЕДИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII ст.

Історія міста Лоїв, одного з найважливіших на Сіверщині, у перші століття з часу його заснування залишається ще маловідомою та недослідженою, не виявлені ще всі основні джерела, котрі свідчать про нього. Дане повідомлення має на меті проаналізувати лише ті згадки про Лоїв, котрі зустрічаються на сторінках українських, частково й білоруських та польських літописів і хронік.

Отже, первісно Лоїв був відносно невеликим населеним пунктом, але швидко розвивався. Завдяки своєму вигідному стратегічному розташуванню при впадінні Сожу у Дніпро, на важливій переправі через Дніпро на відомих бродах, він, як і Любеч, був у полі зору державних і військових діячів Речі Посполитої та її сусідів. Особливо значимим Лоїв став після вибуху Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., оскільки від того, хто володів цим містом та його дніпровською переправою, залежав багато в чому результат протиборства між українськими повстанцями та Річчю Посполитою. Так, багато даних про Лоїв міститься у табірному щоденнику князя Януша Радзивила, польного гетьмана литовського, але оскільки ця фундаментальна пам'ятка тільки почала вивчатися і потребує окремої розвідки, ми до неї звертатися не будемо. Є свідчення про Лоїв і в документації українських повстанців, яка, на жаль, збереглася набагато гірше. Досить вказати на лист гетьмана Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Гірея IV, писаний з Чигирина 26(16).04.1654 р. У ньому гетьман інформує свого союзника про ситуацію на фронтах і відзначає, що, згідно з отриманими ним даними, «ляхи...іще з більшою силою готуються до нового бою, а Радзивил наближається з військами до Любеча і Лоева». У зв'язку з цим, у разі, коли ці війська будуть просуватися далі, Хмельницький просив хана надати допомогу (1).

Якщо говорити про українські літописи, то на перше місце треба поставити класичну пам'ятку української історіографії, відому під умовною назвою літопису Самовидця. Її автором, за думкою переважної більшості дослідників, був Роман Ракушка - Романовський, учасник Національно-визвольної війни. Він пізніше став генеральним підскарбієм (у часи гетьманату Івана Брюховецького у 1663-1668 рр.), а на схилі життя - стародубським протопопом. Роман Ракушка-Романовський написав літописний твір, що охоплював події 1648-1700 рр. Саме ця пам'ятка вперше в українській історіографії містить згадку про Лоїв. Літописець подав відомості про битву під Ріпками у липні 1651 р., яка почалася під Лоевом, а закінчилася під Ріпками поразкою українських військ та загибеллю чернігівського полковника Мартина Небаби. Тут знаходимо оригінальну версію поразки повстанців. Самовидець, який взагалі, а особливо наприкінці життя, був досить критично налаштований щодо козацьких низів, поклав провину за поразку на самих повстанців, які мали контролювати переправу під Лоевом (там уже був Радзивил із своїми військами), стоячи на лівому боці Дніпра. Повстанці нібито злегковажили противника, не дбали про заходи безпеки, перебільшували свої сили, думаючи, що вони стали вже непереможними («зоставали безпечне, болшей бавячися

п'янством, аніжели осторожністю, розуміючи, же юже незвитяжоними zostали»). Коли ж війська Радзивила форсували Дніпро і навпроти Лоева вийшли на лівий берег ріки та потіснили козацьку сторожу у напрямку на Ріпки, тоді ситуацію спробував врятувати Небаба, але вже було пізно. Сам полковник поліг на полі бою, а Радзивил взяв курс на Київ. (2).

Твір Самовидця був активно використаний іншим українським літописцем - гадяцьким полковником у 1730-1738 рр. Григорієм Граб'янкою (загинув у 1738 р.). У 1710 р. він написав власний історичний твір, присвячений козацькому минулому України, у котрому відстоював право українського народу на власну державу. Тут він згадав і про Лоїв у зв'язку з Лоївською (1649) та Ріпкинською (1651) битвами. (3). Слід відзначити, що твір Граб'янки був дуже популярним (відомо понад 50 списків різних його редакцій), його читали визначні представники української держави - Гетьманщини XVIII ст., його переписували та клали в основу інших історичних творів. З останніх найвідомішим є літопис «Короткий опис Малоросії» (1734), який зберігся ще в більшій кількості списків (4).

Не так щасливо склалася доля літопису військового канцеляриста Самійла Величка (1670-1728), але ця пам'ятка є найважливішим твором української історіографії XVIII ст. і вигідно вирізняється своєю фундаментальністю. Величко створив найґрунтовніший твір з історії України - Гетьманщини 1648-1700 рр. Саме він подав особливо детальне оповідання про Лоївську битву 1649 р. Літописець поставив цю битву в один ряд з Білоцерківською та Київською 1651 р. і підкреслює її кровопролитний характер, бо там пролилася ріка «дорогої людської крові», більша «за Дунай». (5). У детальному описі битви Величка знаходимо цілий ряд оригінальних деталей, і сама битва змальована реалістичніше, без відвертих перебільшень втрат українського війська, що є типовим для польської історіографії XVII ст.

У творі Величка є ще одна звістка про Лоїв. Автор повідомляє, що у 1700 р. за наказом гетьмана Івана Мазепи на підставі розповідей стародубських та чернігівських купців у Генеральній канцелярії Гетьманщини було складено опис торговельних шляхів. Цей опис мав дуже велике значення. Справа в тому, що традиційні шляхи українських купців до Західної Європи через Польщу були тоді або зовсім закриті, або ж були дуже небезпечними. Тому доводилось їти обхідним шляхом через Білорусь на Ригу й Кенігсберг (Крулевець). Якщо шлях починався у Чернігові, то купцям рекомендувалося насамперед дістатися до Лоева через Дніпрову переправу, а далі - до Речиці, Парич і т.д. («З Чернігова Кролевецький тракт земною дорогою до Лоева, тут перевіз через Дніпро до Річиці...»)(6).

Варто відзначити, що звістки про Лоїв час від часу трапляються у гетьманських універсалах. Так, 30(20). 06. 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, видав універсал-привілей вибельському сотникові Чернігівського полку Стефану Шубі на млин на р. Вир, що під Лоевом.(7). С.Шуба був сотником у 1659-1661 рр., мав значні заслуги у Війську Запорозькому, за що і отримав цей дар. Пізніше він став священником у Чернігові, і у такій іпостасі його права на млин були стверджені гетьманом Іваном Самойловичем 24.07.(3.08.) 1672 р.(8). Тут уточнюється, що річка під Лоевом називається Сухий Вир, і що на ній Шуба дістав право на будівництво своїм коштом греблі та млина з двома колесами. Очевидно, саме ці нерухомості (греблю на р. Вир «під Лоевом» та млин) мав на увазі гетьман Іван Мазепа, коли підтверджував своїм універсалом від 11(1).06.1699 р. права на них Єлеському монастиреві у Чернігові. Універсал свідчить також, що це володіння було передане монастиреві чернігівським жителем Никифором Калеником. (9). Слід вказати і на дипломатичну інструкцію від 25(15).06.1662 р., котру наказний гетьман Яким Сомко дав для передачі царю Олексію своєму послу, ічнянському сотнику Матвію Романовичу. Згідно з нею посол мав поінформувати царя про військово-політичну ситуацію в Україні, зокрема і про те, що Чернігівський полк несе прикордонну службу біля Лоева.(10). Це було дуже важливо з огляду на підготовку королем Речі Посполитої Яном Казимиром походу на лівобічну Гетьманщину у 1663-1664 рр. і те, що у поході мало взяти участь і військо Великого князівства Литовського (ВКЛ).

У зв'язку з цим шляхтич Вітебського воеводства і мемуарист Ян Антоній Храповицький відзначив у своєму щоденнику під 8.12.1663 р., що ним були отримані вісті про пересування військ ВКЛ на допомогу королеві. Тоді король стояв уже біля

Чернігова та Лоева. Піхота з артилерією ВКЛ залишалися на місці, а кіннота з литовським польним гетьманом Міхалом Казимиром Пацем пішла під Стародуб (11). Інший білоруський мемуарист теж залишив нотатки про Лоїв. Це - шляхтич з Новгородської землі Богуслав Маскевич (Мацкевич) (бл. 1625-1683), син відомого хроніста, який служив спочатку при дворі князя Богуслава Радзивіла, а потім - князя Яреми Вишневецького. З вибухом Національно-визвольної війни він разом з князем у складі його надвірного війська мусив тікати на Захід. Оскільки всі шляхи туди були вже перекриті повстанцями, то Вишневецький 11 травня рушив на північ і добрався до Брагіна через Чернігів та Любеч. Весь його шлях старанно нотував Маскевич у своєму щоденнику. У Брагіні князь із дружиною та військом пробув тиждень, 8 червня з огляду на наближення козаків пішов до Бабич під Мозир, а потім повернув на Овруч. Провоювавши з Вишневецьким майже все літо 1648 р., Маскевич повернувся на Білорусь і став під прапори князя Януша Радзивіла. В лавах цього війська він брав участь у придушенні повстання в південній Білорусі на початку 1649 р. Мемуарист особливу увагу приділив у щоденнику також подіям липня 1649 р. у Речиці та Лоеві, а насамперед Лоївській битві.

Він описав прибуття князя Радзивіла до Речиці 7 липня і його виступ через два тижні на Лоїв. Сам мемуарист був у складі хоругви полку смоленського воєводи, яка виступила з Речиці на Лоев на день пізніше князя. Маскевич ділиться деякими подробицями маршу війська, згадує про залишення гарнізону в Речиці, спалення речницьких передмість у зв'язку з появою повстанської армії Михайла Кричевського; про з'єднання всіх сил 21.07.1649 р. під Ізбимою (Зембіном), що за три милі від Лоева. Після денного перепочинку і військової ради князь вирішив послати піхоту і 1000 аркебузирів на чолі з В.К.Гонсевським водою на байдаках (там вони вже зробили гуляйгороди для висадки десанту), а решту війська послав на Лоїв суходолом. Там вони повинні були форсувати Дніпро. 23 липня в полудень Радзивил з військом підступив до Лоева і став під містом у лісі. Тут він почав чекати на байдаки, але ця частина війська несподівано спізнилася і прибула тільки надвечір. Після цього, за словами Маскевича, були здійснені спроби форсувати Дніпро, оволодіти укріпленнями повстанців, котрі стояли на лівих берегах Сожа й Дніпра і на півострові під Лоевом. Повстанці міцно трималися, і півторагодинний бій 29 липня не приніс успіху Радзивілу. Тоді князь вирішив обійти укріплення повстанців під Лоевом і форсувати Дніпро нижче за течією, а Сож - вище за течією Лоева.(12). На цьому щоденник Б. Маскевича уривається. Деякі дослідники помилково думали, що їх автор загинув у генеральній битві під Лоевом 31 липня 1649 р. Але насправді він щасливо вийшов з цієї битви і разом з князем повернувся після її завершення до Речиці. Потім він вирушив у складі загону проти війська чернігівського полковника С. Подобайла на Чичерськ і взагалі прожив ще досить довго.

У центрі уваги польських хроністів XVII ст., котрі згадували про Лоїв, була виключно історія Лоївської битви 1649 р. Якщо говорити про хроністів, то початок даній традиції було покладено латиномовним твором придворного історика короля Яна Казимира, етнічного німця Йоахима Пасторія «Війна скифо-козацька» (Гданьськ, 1652). Майже одночасно були видані також 6-й том німецької хроніки «Театр Європи» та твір литовського хроніста Альберта Віюка Кояловича. Особливо популярним був твір Пасторія, розповідь якого про Лоївську битву 1649 р. лягла в основу свідчень таких польських хроністів, як Самуїл Твардовський(13), Самуїл Грондський, Веспасіян Коховський та ін., також французького автора П'єра Шевальє (14). У подібний спосіб описує Лоївську битву і литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивил (15).

Пошук даних з історії Лоева XVI - XVIII ст. нами тільки розпочатий, і ми сподіваємося на нові знахідки. Залишається чимало непроясненого і в історії міста подальшого часу, наприклад, є підстави вважати, що тут побував Тарас Шевченко. Думається, що й ці дані стануть у пригоді при написанні узагальнюючої історії міста Лоева, будуть корисними і краєзнавцям.

Джерела та література, примітки:

- 1) Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. - К., 1961. - № 243. - С. 339-341.
- 2) Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 61.
- 3) Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. - К., 1992.
- 4) Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. - К., 1983.

5) Літопис Самійла Величка. - К., 1991. - Т. 1. - С. 92. Детальний опис Лоївської битви поданий на стор. 350-351.

6) Там само. - Т. 2. - С. 601.

7) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). - К., - Львів, 2004. - № 109. - С. 159-160.

8) Там само. - № 443. - С. 649-650. Є ряд даних про Лоїв тієї доби і в документальних джерелах. Так, у відписці А.Солнцева з Рильська від 15 (5).08.1649 р. говориться, що козаки вночі напали на Лоїв і спалили його. Тепер там стоїть польська залога литовського гетьмана Кишки, але козаки знову хочуть переправлятися під Лоевом на правий бік Дніпра. (Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т. 2. - № 30. - С. 302.). Т. 8. - № 57 - С. 190

Цікавим є лист брагинського старости Миколи Омельського до чернігівського полковника Івана Лисенка, писаного з Брагина 22.05.1669 р. Тут повідомлялось про дії полковника Мурашка, котрий перебуває у Мозирі, а хліб бере у Лоеві, Речиці, в Любезчині (Любечі?). Забравши тут весь хліб, він хоче йти в Тиров, бо там обезцешено його «поборщиком» (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 57. - С. 190). 25.05.1669 р. уже Лисенко писав з Чернігова до гетьмана Дем'яна Многогрішного і повідомляв, що в цей день у Чернігів приїхав сотник Сибирецький з Лоївської пристані і засвідчив, що мурашківці беруть провіант у Лоеві, але на цей бік Дніпра не переходили. Сам Мурашко пішов у Случчину з іншими хоругвами, котрі стояли близько Дніпра. Він додав, що у Чорнобилі стоять Себастьян Маховський та Ян Пиво з 1000 вояків. (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 63. - С. 205).

9) Універсали Івана Мазепи. - К. - Львів, 2002. - № 287. - С. 326.

10) Там само. - № 151. - С. 207.

11) Chrapowicki J.A. Diariusz. - Warszawa, 1978. - Т. 1. - С. 437).

12) Pamietniki Maskiewiczow. - Wroclaw, 1961. - С. 268-269.

13) Про звістки хроніки С. Твардовського (1605-1661) «Громадянська війна» («Wojna domowa») (Каліш, 1683) щодо Лоївської битви нами доповідалось на V Довнарівських читаннях у Речиці (вересень 2005 р.) і тому немає потреби тут повторюватися.

14) Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1993. - С. 118-125.

15) Radziwill A.S. Pamietniki. - Warszawa, 1980. - Т. 3.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ (XI - XIII ст.)

Спілкування з розвинутими феодалними державами, що оточували Половецький степ (і його східну частину - Дешт-і-Кипчак) зі всіх сторін, сприяло швидкому переходу половців до класового суспільства. У другій половині XII ст. у степу кочували вже не аморфні родоплемінні об'єднання, здатні на будь-які військові авантюри, а очолені феодалними володарями орди. Вони об'єднували міцні осередки - айли (коші), які були зацікавлені в різносторонніх відносинах і зв'язках із сусідами, а найбільше - з Руссю. То був період, коли розпочався новий етап історії половців у східноєвропейських степах. Він характеризувався ростом зв'язків із південними руськими князівствами, утворенням у степу міцних об'єднаних орд, а також відділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними державами (Угорщиною і Болгарією).

Структура політичного устрою половців була запозичена від попередніх кочових народів, у першу чергу від печенігів, у яких табірний стадійний кочування характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами - військовою демократією [1]. З часом спорудження святилищ предків стало свідченням переходу кочівників від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої, як відомо, характерна перш за все певна стабілізація і упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовищ і літовок.

С.Плетньова вважає, що донецько-приазовські шари-кипчаки з'явилися на нові кочів'я десь у 20-х рр. XI ст., але про цей період кочування, становлення і формування як відповідного суспільства письмові джерела сусідніх країн нічого не повідомляють: сучасників не хвилювали події, що там відбувалися, аж поки вони не стали нападати на найближчих сусідів [2].